

УДК 81'22:82-343(045)

К. В. Степаненкоаспірант кафедри англійської філології та філософії мови
імені професора О. М. Мороховського
Київського національного лінгвістичного університету

СЕМІОТИЧНА ПРИРОДА ТЕКСТУ І ТИПИ ЗНАКІВ У ЧАРІВНИХ КАЗКАХ

Статтю присвячено розкриттю поняття тексту чарівної казки, як знакової репрезентації культурного досвіду та картини світу, і типам знаків у казковому тексті, а саме: знакам-символам, знакам-іконам та знакам-індексам. Доводиться, що інформація, яка транслюється через знаки, уможливорює розкриття культурних архетипів.

Ключові слова: текст, казка, знаки-символи, знаки-індекси, іконічні знаки, архетипи, світ чарівної казки.

Постановка проблеми. Велика кількість символів у чарівній казці робить її об'єктом сучасних міждисциплінарних досліджень. У казці бачимо архаїчні елементи, які є свідченням того, що вона зберегла елементи давнього світобачення. Символіка у тексті чарівної казки розкриває множину смислів екзистенційно важливих елементів культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню казки присвячені численні праці українських та зарубіжних науковців. Вона є предметом наукових розвідок, що вивчають її мову, сюжети, героїв, мотиви, стиль. Вивчення космологічних уявлень, втілених у казковому наративі, знаходимо у працях таких вчених, як В. Давидюк [1], В. Ятченко [2], М. Чумарна [3]. Міфологічні корені казки досліджуються у працях І. Разумової [4] та Л. Дунаєвської [5]. У ракурсі структуралістського підходу аналізом текстів народної творчості займалися М.Ю. Лотман [6], В.Я. Пропп [7], Є. Мелетинський [8], Р. Барт [9], К. Бремон [10]. Зокрема, К. Леві-Стросс зазначав: «Казки – це міфи у мініатюрі, де ті самі структури передані у меншому масштабі» [11]. Зараз у структуралістському напрямку працюють Н.П. Антоненко [12], А.М. Кучера [13] та інші українські науковці. Зважаючи на роль народної казки у розкритті світогляду, вірувань, традиційно-побутової культури, обрядів і звичаїв різноманітних народів, казковий текст залишається незмінним фокусом уваги етнографів (А. Лорд [14], Р. Бауман [15]) і культурологів (О. Кирилук [16], В. Ятченко [2], С. Адоньєва [17], В. Шабліовський [18]). Слід зазначити, що останнім часом з'явилося багато праць, присвячених

мовознавчим дослідженням казки (О.Д. Нефьодова [19], О.В. Масло [20], О.О. Порпуліт [21], Т.В. Ковтун [22], Н. Данилюк [23]), в яких розглядаються питання етноспецифічних ознак фольклору та словесних символів першоелементів буття. Однак проблема репрезентації різних видів знаків у казковому тексті залишається відкритою для подальших досліджень.

Метою статті є виявлення специфіки знаків-символів, знаків-індексів та іконічних знаків у тексті чарівної казки англійською і українською мовами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чарівна казка не лише відтворює примітивно-фантастичні світи, але також є об'єктом символічного переосмислення реальної дійсності. Оскільки вона передає знання із покоління у покоління, то є важливим джерелом дослідження національної специфіки тексту, лінгвокультурних та морально-етичних цінностей. На основі вивчення північноєвропейських казок Рут Ботігхаймер [24] доходить висновку про те, що багато казок базується на переформульованих знаннях народного досвіду, збагаченого чарівними елементами. Науковці переконливо доводять, що казковий дискурс – це «вербально-знакова символізація культурного досвіду людства у цілому й віддзеркалення національної картини світу та менталітету конкретного народу» [18, с. 104].

Незважаючи на те, що в наукових працях існує велика кількість класифікацій знаків за різними критеріями, найбільш прийнятним і традиційним вважається поділ знаків на іконічні, знаки-символи та знаки-індекси, що вперше був впроваджений Ч.С. Пірсом ще у 1867 році.

Згідно з визначенням Ч.С. Пірса, символічний знак – це знак умовного, довільного зв'язку з позначенням [25]. Мовні знаки переважно є символами, довільними заміниками змісту, який вони закріплюють за певною формою, однак ця довільність не поширюється на мотиваційний зв'язок знаків у межах певної кодової системи природної мови. Такі знаки не пов'язані фізично із позначуваними об'єктами, їх значення встановлюються за спільною умовною згодою і таким чином вони стають загальним правилом. Знаки-символи – це предмети чи образи, які наділені особистим змістом, однак позначають поняття, які є загальними, абстрактними. Знак-символ не просто позначає об'єкт, а несе додаткову смисловою інформацію через свій зміст. Використання знаку-символу дозволяє побачити те, яка саме характеристика предмету підлягає символізації, оскільки кожен знак-символ несе певну інформацію про предмет та характеризується предметним значенням і смислом.

На думку Т.В. Ковтун, «казковий текст виступає особливим етапом трансформації міфу, а казкові символи розглядаються як його концентроване вираження» [22].

Ю. Лотман наголошує: «У символі завжди є щось архаїчне. Кожна культура відчуває потребу у пласті текстів, що виконують функцію архаїки. Згущення символів тут зазвичай особливо помітне. Таке сприйняття символів не випадкове: їхня стрижнева група дійсно має глибоку архаїчну природу й сягає дописемної епохи, коли визначені знаки являли собою згорнуті мнемонічні програми текстів й сюжетів, що зберігалися в усній пам'яті колективу. Здатність зберігати у згорнутому вигляді винятково розгорнуті й важливі тексти залишалася за символами» [26, с. 212–213]. Як стверджує С. Аверінцев, «сама структура символу спрямована на те, щоб занурити кожне часткове явище в стихію «першоначал» буття і дати через це явище цілісний образ світу» [27, с. 156].

Символу притаманні власне смислове поле, об'єм пам'яті і логіка розгортання. В.В. Дуркалевич з цього приводу зазначає: «Присутність символу у тому чи іншому текстуальному континумі свідчить про наявність глибших функціональних зв'язків й глибшої асоціативної вертикалі, що встановлюється на рівні структурної діади: символ (як текст) – семіотичне оточення (як контекст). Іманентність природи символу полягає у збереженні інваріантного підґрунтя,

котре характеризується смисловою невичерпаністю» [28, с. 280]. Таким чином, зв'язки, які формує символ із семіотичним оточенням, можуть мати безмежну кількість варіантів.

Символ у тексті казки сигналізує про напружений перебіг подій та про наявність ситуації «до – після», яка формує смислове поле, де всі символи наділені власним значенням у даному контексті. Отже, можна стверджувати, що розшифрування символу дозволяє збагнути суть ситуації, знаком якої він є, внаслідок чого читач набуває досвіду прочитання культурних кодів.

Символи виступають як вагомні елементи казки, завдяки яким текст чарівної казки містить репрезентацію екзистенційно важливих подій, ситуацій. Символічні архетипи казкового нарративу віддзеркалюють не лише найдавніші – космогонічні міфи, що пояснюють творення світу та першоелементи буття: воду, вогонь, час, простір, шлях, уявлення про життя та смерть, але й накопичений соціальний, побутовий, культурний досвід певного етносу, його картину світу. Зв'язок архетипів з цінностями, ідеалами і установками етносів [29, с. 401] маніфестований у культурних концептах, які з плином часу стандартизуються і перетворюються на концентрований вияв загально-етнічних рис, через які етнос самоідентифікується. Картина світу завжди орієнтована на космологізованість усього, що навколо, все пов'язане з космосом та оцінюється через параметри всесвіту: часово-просторові, причинні, етичні, кількісні, семантичні, персональні [30, с. 163].

З огляду на це одним із найпоширеніших «космогонічних» архетипів є архетип води. Вона є символом переходу між світами, символом очищення, пробудження до життя. Підтвердження тому знаходимо у народних казках. У казці «Про гору, що верхом сягала неба», напившись води з криниці, герой починає розуміти мову тварин, а казка «Чарівні зернятка» розповідає, що царівна стає гарнішою, після того, як випила води, та стає негарною від спраги. Казка «Дівчина – тростинка» ілюструє цілющі властивості води: слід скропити водою з озера, з якого ще ніхто не пив, зачакловані камені, і вони перетворяться на людей.

Не менш важливим архетипом-символом у казковому нарративі є дерево. Воно є засобом досягнення мети, чарівним посередником та помічником. У казці «Дерево до неба» верхівка дерева сягала хмар, де сміливець знаходив інший світ, отже, дерево є посередником.

Чарівні властивості дерева знаходимо у казці «Телесик», де баба наказала дідові вирубати дерево та зробити колиску, де на ранок з'явився хлопчик. Дерево як чарівний помічник постає у казці «Золотий черевичок»: у вербі жили пани, які являлись для допомоги бідній дівчині.

Ще одним значущим архетипом української казки є птах. Пташки символізують перехід, подорож до іншого світу, стану, статусу. Ілюстрацію цього бачимо у «Казці про чарівну пташку»: де сідала пташка – там з'являлись скарби. Так само бідна родина знаходить скарб та їжу у «Дарунках з трьох зернин», де пташка приносить зернята, з яких отримують дарунок. Птаха як символу подорожі бачимо у «Казці про яйце-райце», у якій орел відносить чоловіка у світ птахів за пригодами та скарбами.

Водночас в семіосферах інших текстів сам текст казки може набувати значення «самотожного» тексту-символу. Тексти-символи стають свого роду метазнаками, якщо закріплюють певний «канонізований» спосіб бачення ситуації. «Текстові знаки-символи «підказують» універсальні та етнокультурні «передбачувані» сценарії розвитку подій, очікувані дії персонажів, які вирішують «вічні» морально-етичні чи світоглядні проблеми. Таким чином, утворюються знакові для певної етнокультури символи, які стають орієнтирами для прочитання кодів реальності» [31, с. 107]. Знаково-символічна функція тексту, в тому числі казкового нарративу, реалізується через символізацію персонажів, сюжетів, мотивів. Попелюшка – символ звільнення від власної закомплексованості і водночас символ безмежності шансів. Велика серія сюжетів, в тому числі покладених в основу фільмів, є відтворенням історії сучасної Попелюшки у великому місті, у новому віці і за нових обставин. Але можливість такого відтворення передбачає існування у масовій свідомості згорнутого тексту-інваріанту казки Шарля Перро як тексту-символу для продукування на його основі інших текстів.

Підтвердженням символічності тексту є перенесення символів у реальне життя та наділення властивостями казкових героїв реальних людей. Зокрема, згідно з теорією позиціонування як одного з напрямів сучасного нарративного аналізу, під час перебігу інтеракцій кожний комунікант, обираючи свої комунікативні ролі, свідомо або підсвідомо «позиціонує» себе у форматі нарративних сценаріїв, що набули символічного змісту в загальнолюдській

лінгвокультурній свідомості (Попелюшка, Гидке Каченя, Рембо тощо).

Для знаків-індексів характерно те, що їх значення повністю визначається контекстом, у якому вони функціонують. Вони відмінні від інших знаків тим, що позначають відношення між об'єктами та між властивостями об'єкта і власне об'єктом. Наприклад, дим є знаком вогню. У семіотичній теорії Ч.С. Пірса індекс – це тип знаку, який позначає предмет через те, що має прямий зв'язок із тим, що він позначає. Він є частиною трихотомії, дві інші частини якої є знаки-ікони (позначають подібність) та символи (конвенційна асоціативність). Зокрема, для казки характерна багаторівневість знаків-індексів. Так, індексом може бути герой, оскільки поява певного героя у тексті наводить читача на думку про розвиток наступних подій (поява царевича – читач стане свідком подвигу, поява змія – відбудеться битва чи лихо), сюжетна лінія (якщо є заборона – буде порушення заборони, викрадення чогось – герой вирушить на пошуки), предмет (меч індексує майбутній подвиг). Казки наділені неймовірно багатою образною мовою, отже, усі три типи знаків є наявними. Знаки індекси не є винятком. Текст як індекс можливий внаслідок того, що текст транслює певну цінність чи світоглядну проблему.

Іконічні знаки характеризуються тим, що їх значення визначаються предметом, якому вони відповідають, тобто предмет та його позначення подібні. Таким чином, іконічність поєднує означуване та означник у одне ціле, що й утворює мовний знак із подальшим відбитком його на знаннях та досвіді читача.

«Семантичне правило вживання іконічних знаків полягає у тому, що вони позначають (денотують) ті об'єкти, які мають ті ж якості, що і самі знаки, або частіше – певний обмежений набір їх ознак» [32, с. 58].

Я.М. Просяннікова [33] виокремлює такі принципи іконічності:

1) принцип кількісного накопичення інформації – реалізується в граматичній категорії ступенів порівняння прикметника, де морфологічно марковані форми вищого або найвищого ступенів порівняння іконічно акцентують значущість референта;

2) принцип близькості, що реалізується на морфологічному рівні за допомогою дієслівної категорії часу. У межах невеликого за обсягом тексту може відбуватися зсув часових планів, що дозволяє поглянути на події, що відбуваються у теперішньому часі, з позиції майбутнього;

3) принцип послідовного порядку – реалізується тільки на синтаксичному рівні.

Ч.С. Пірс пояснює знак-ікону як знак, що відсилає до об'єкта, який він позначає, просто в силу властивостей, які він має, незалежно від того, чи існує взагалі будь-який об'єкт чи ні. Будь-що (властивість, індивід, закон) може бути іконою будь-чого, якщо воно схоже на позначувану річ і використовується як її знак [25, с. 9–10].

Відповідно до твердження Н.К. Кравченко, іконічні знаки у тексті можуть проявлятися наступним чином: 1) як структурна подібність до референта (так, у тексті казки іконічним може бути персонаж, об'єкти: хустинка є знаком річки, оскільки за своїм виглядом дійсно нагадує поверхню ріки, гребінець позначає ліс, оскільки його зубці також мають певну зовнішню подібність з деревами); 2) як мотивування власного коду кодами інших семіотичних систем (наприклад, засоби словесної голографії); 3) як структурна подібність з текстом-символом, що отримав статус системного знаку в семіосфері текстів (коли за допомогою інтертекстуальних засобів індексується впізнаваний мотив, сюжет, характеристика дійової особи тощо) [31, с. 108–109].

Якщо брати до уваги внутрішню форму символу, то варто зазначити, що знак-ікона може брати на себе функції символу та ставати конвенційним. Наприклад, зображення дракона та змія є іконічним відтворенням негативно-персонажу, однак змії більш типовий для української казки, тоді як дракон притаманний англійському фольклору (виконують ті ж функції, але у різних культурах). Ці знаки зазвичай створюються такими, щоб за зовнішнім виглядом нагадувати позначувану ними річ, але поступово (через їхню рекурентність в різних казкових текстах) набувають символізації і стають знаками-символами.

Важливим також є той факт, що знаковість тексту казки має властивість переноситись із сюжету казкового у реальне життя, та навпаки, переконання та вірування проростають у фольклор. Через це ми спостерігаємо сакралізацію предметів та дій як у народній творчості, так і у народному характері загалом.

Висновки і пропозиції. Одним із найпопулярніших підходів до вивчення чарівної казки є нарративно-семіотичний, оскільки, незважаючи на свою національну своєрідність, казковий нарратив відзначений певними узагальненими «правилами» написання, інваріантними смис-

ловими і формальними структурами, вилучення яких стає основним завданням дослідників у рамках сучасної наратології.

Людина наділяє значеннями увесь навколишній світ, та ці значення знаходять свою репрезентацію у казковому тексті, віддзеркалюючи ментальність певного етносу; втім, і знаки казкового тексту своєю чергою впливають на формування свідомості читача / слухача казки.

Казка – це особливий тип літератури, який зберігає народні традиції та вірування, містить у собі відбиток сакральних міфологічних уявлень, а отже, є багатим джерелом для численних подальших досліджень колективних архаїчних вірувань, образів, символів, уявлень та переконань, втілених також в образах посередників між казковими світами, які можуть функціонувати як знаки-символи, знаки-індекси і знаки-ікони.

Список використаної літератури:

1. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору, Видання друге, доповнене й перероблене. Луцьк, 2005. 310 с.
2. Ятченко В. Метафізичні виміри процесу переходу від міфу до казки. Українське релігієзнавство. 2002. № 22. С. 23–30.
3. Чумарна М. Мандрівка в українську казку. Л.: Априорі, 2007. 112 с. + 28 с. вкл.
4. Разумова І. Сказка и быличка: мифологический персонаж в системе жанра. Петрозаводск: Карельский НЦ РАН, 1993. 112 с.
5. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій. К.: КНУ, 1997. 382 с.
6. Лотман Ю. Семиотика культуры и понятие текста. Сост. Р.Г. Григорьева, Пред. С.М. Даниеля. СПб.: Академический проект, 2002. С. 84–90.
7. Пропп В. Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки. Комментарии Е.М. Мелетинского, А.В. Рафаевой. Составление, научная редакция, текстологический комментарий И.В. Пешкова. М.: Издательство «Лабиринт», 1998. 512 с.
8. Мелетинский Е. Поэтика мифа. 3-е изд, репринтное. М.: Наука, 2000. 407 с.
9. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: Трактаты, статьи, эссе; [Пер. с франц. сост. вступ. ст. Г.К. Косикова]. М.: МГУ, 1987. 512 с.
10. Бреммон К., Структурное изучение повествовательных текстов после В. Проппа. Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму [Пер. с фр. и вступ. ст. Г.К. Косикова]. М.: Изд. Группа «Прогресс», 2000. 246 с.

11. Леви-Стросс К., Структурная антропология. Москва, Эксмо Пресс, 2001. 511 с.
12. Антоненко Н.П. Психологические ассоциативы и их реализация в русской волшебной сказке: медиаторы между мирами. Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 36, 2011 р. С. 41–46.
13. Кучера А.М. Застосування методів структуралізму та складного цілого для аналізу архітектоніки англослов'янської авторської казки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов: збірник наукових праць / за ред. В. І. Гончарова. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 121–126.
14. Lord, V. Albert B., Perspectives on Recent Work on the Oral Traditional Formula, *Oral Tradition*, vol. 1, no. 3 (1986), P. 467–503.
15. Baumann, Richard. *Story, Performance, and Event: Contextual Studies of Oral Narrative (Cambridge Studies in Oral and Literate Culture)* Poetics Today, Duke University Press, Vol. 8, No. 3/4 (1987), P. 698–700.
16. Кирилюк О.С. Універсалії культури і семіотика дискурсу. Казка та обряд. Вид. 2-ге, доповнене та виправлене. Одеса: Автограф / ЦГО НАН України, 2005. 378 с.
17. Адоньева С.Б. Сказочный текст и традиционная культура. С.Пб.: Издание Санкт-Петербургского университета, 2000. 182 с.
18. Шаблювський В.Є. Казковий дискурс як об'єкт наукових досліджень (на матеріалі слов'янських, англійських, німецьких, французьких, іспанських, новогрецьких народних казок). Слов'янський світ: Зб. наук. пр. К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Вип. 7. С. 81–108.
19. Нефьодова О.Д. Дисерт. Досл. на здобуття кандид. ст. Особливості лінгвостилістичної організації тексту британської літературної казки. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2001.
20. Масло О.В. Образно-символічна система української казки. Лінгвістичні дослідження. 2011. Вип. 31. С. 131–135.
21. Порпуліт О.О. Міфонім Змій в українських і російських чарівних казках. / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Записки з українського мовознавства. Opera in linguistica ukrainiana; Вип. 8, С. 112–129.
22. Ковтун Т.В. Словесні символи першоелементів буття у тексті російської казки та внутрішньому лексиконі людини. – автореф. Дисертації на ступінь здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. К., 2005.
23. Данилюк Н. Мова фольклору у працях з етнолінгвістики та лінгвокультурології. Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 36, С. 86–92.
24. Bottigheimer R. *Magic Tales and Fairy Tale Magic Book Subtitle From Ancient Egypt to the Italian Renaissance Series Title Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.*, Palgrave Macmillan UK, 2014 P. VIII, 2008.
25. Semiotics and Philosophy in Charles Sanders Peirce, Ed. Rossella Fabbrichesi and Susanna Marietti, Cambridge Scholars Press, 2016. P. 1–16.
26. Лотман Ю. Семіотика культури и понятие текста. Сост. Р.Г. Григорьева, Пред. С.М. Даниеля. СПб.: Академический проект, 2002. С. 84–90.
27. Аверинцев С. Символ. София. Логос. Словарь. Второе, исправленное издание. К.: Дух і Літера, 2001. С. 155–161.
28. Дуркалевич І.В. Казка як проект нараційної ідентичності. Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. XXI. С. 239–246. Бібліогр.: 4 назв. укр.
29. Голубовська І.О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу *Studia Linguistica*. Вип. 4, С. 400–413.
30. Топоров В.Н. Модель мира (мифопоэтическая). Мифы народов мира: Энциклопедия. М. 1980. Т. 2. С. 161–166.
31. Кравченко Н.К. Дискурс и дискурс-анализ: краткая энциклопедия. Киев: ТОВ «НВП «Интерсервис», 2017. 288 с.
32. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. Семіотика. Сборник переводов. Под ред. Ю.С. Степанова. М.: Радуга, 1982.
33. Просяникова Я.М. Изобразительная роль знака-символа в художественном сравнении. Репозитарій Херсонського державного університету. 2016. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/1981/1/Просяникова%20Яна%20Николаевна.pdf>.

Степаненко К. В. Семиотическая природа текста и типы знаков в волшебных сказках

Статья посвящена раскрытию понятия текста волшебной сказки, как знаковой символизации культурного опыта и картины мира, и типам знаков в сказочном тексте, а именно: знакам-символам, знакам-иконам и знакам-индексам. Доказывается, что информация, которая транслируется посредством знаков, делает возможным раскрытие культурных архетипов.

Ключевые слова: *текст, сказка, знаки-символы, знаки-индексы, иконичные знаки, архетипы, мир волшебной сказки.*

Stepanenko K. Semiotic Nature of Text and Types of Signs in Fairy Tales

The article is devoted to highlighting the notion of a fairytale text as a sign representation of cultural experience and the image of the world, and types of signs in a fairytale text such as symbols, icons, and indexes. It is stated that information translated by means of signs enables decoding cultural archetypes.

Key words: *text, fairytale symbol, index, icon, archetype, fairy tale world.*